

Богдан Бойко

ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ В XIX – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Майбутнє українського православ’я значною мірою залежатиме від його конкурентоспроможності з традиційними церквами і неохристиянськими харизматичними рухами. Одним із найголовніших критеріїв цієї конкурентоспроможності, за визначенням фахівців, є рівень активності духовенства і віруючих у сфері їхньої церковно-громадської діяльності. У цьому зв’язку вивчення історичного досвіду церковно-громадської діяльності духовенства різних конфесій актуалізує обрану для дослідження тему. Звичайно, у вітчизняній історико-релігієзнавчій літературі відображенено багато аспектів церковного життя на Волині. Проте у наукових працях висвітлюється головним чином або конфесійний досвід церковно-громадської роботи загалом, або окремий напрямок діяльності: освіта, благодійництво, культура тощо. Наприклад, В. Рожко у дослідженні православної церкви на Волині акцентує увагу на історії храмів, монастирів, іконопису, друкарства [16; 17; 18]. С. Жилиук у контексті державно-церковних відносин показав політику царизму і Російської православної церкви, направлену на русифікацію краю [14]. Г. Махорін дослідив благодійну діяльність на Волині (1793–1917) [15]. Між тим, вирішення даної наукової проблеми вимагає більш поглиблого комплексного вивчення характерних регіональних особливостей церковно-громадської діяльності духовенства тієї чи іншої конфесії, на основі залучення нових документальних даних.

Завданням означененої статті є спроба показати на прикладі праці окремих церковних товариств та організацій особливості церковно-громадської діяльності Російської православної церкви на Волині.

Важливу громадську роботу проводило на Волині церковно-археологічне товариство, яке виникло на основі давньосховища, яким опікувалося Свято-Володимирівське братство м. Володими-

© Богдан Бойко, 2008

ра-Волинського. Архієпископ Модест, зайнявши Волинську кафедру, запропонував перенести його до губернського міста Житомира. На заклик архієпископа відгукнулося Житомирське Володимир-Василівське братство з надією, що давньосховище підніматиме авторитет самого братства. Але братство не володіло потрібними для утримання такої організації коштами і не могло забезпечити давньосховищу загальноєпархіального характеру і значення. Тому архієпископ наказав відкрити давньосховище безпосередньо при архієрейському будинку. Його відкриття 1892 р. було присвячене 900-річчю заснування на Волині першої православної кафедри.

На епархіальному з'їзді 1892 р. архієпископ Модест запропонував духовенству епархії внести певні кошти на влаштування давньосховища. Крім того, духовенство епархії почало збир різних пам'яток старовини, які зберігалися по церквах і в приватних колекціях деяких священиків. Викладач Волинського жіночого училища (духовного відомства) і краснавець О.А.Фотинський подав архієпископу Модесту записку, в якій запропонував відкрити в м. Житомирі історико-археологічне товариство і підпорядкувати йому новоутворене давньосховище. До записки він додав і докладно обґрунтований статут цього Товариства.

Статут Волинського церковно-археологічного товариства Синод затвердив в жовтні 1893 р., а наказом від 2 листопада того ж року дозволив відкрити в Житомирі Волинське церковно-археологічне товариство разом з епархіальним давньосховищем і епархіальною бібліотекою при архієрейському будинку та з відділом епархіального давньосховища при Почаївській Лаврі. Тим часом архієпископ Модест через духовну консисторію наказав духовенству і монастирям ретельно збирати необхідні відомості про історичне минуле Волині [9, 35].

У діяльності Волинського церковно-археологічного товариства головну роль відігравав розпорядчий Комітет – орган, в якому зосереджувались адміністративні функції відносно наукової і господарчої діяльності Товариства.

У 1895 р. Комітет звернувся до духовенства Волинської епархії з проханням передати епархіальному давньосховищу всі предмети і пам'ятки старовини, які знаходилися по церквах, незважаючи на їхній стан і призначення [10, 67]. В бібліотеках деяких монастирів епархії ще зберігалися різні історичні акти, богословські трактати, книги, рукописи. В 1899 р. свої пам'ятки передав у давньосховище Загорівський монастир. Розпорядчий Комітет збирав також і етнографічні відомості, організовував екскурсії для дослідження

пам'яток волинської старовини. Одна з таких екскурсій вивчала історію і зодчество Василівської церкви м. Овруча.

Краєзнавчі дослідження періодично висвітлювались у «Волинському історико-археологічному збірнику». Матеріали Товариства й давніосховища широко використовувалися і для написання наукових праць. З 1 по 20 серпня 1899 р. Волинське церковно-археологічне товариство брало участь у роботі XI Археологічного з'їзду, що проходив у Києві в одному з приміщень Київського університету. До цього з'їзду волинські краєзнавці підготували виставку своїх колекцій, склали змістовну археологічну карту Волині. В 1899 р. Товариство нараховувало 113 членів [14, 47].

У 1905 р. Синод затвердив новий статут Волинського церковно-археологічного товариства, згідно з яким поряд із заходами по вивченю пам'яток старовини й догляду за ними члени товариства зобов'язувалися: знайомити з пам'ятками церковної старовини вихованців Волинської духовної семінарії та засобом лекцій, періодичних видань та виставок, виховувати в них патріотичні почуття й прагнення оберігати; намагатися викликати серед інтелігентів Волині та пам'ятки духовенства інтерес до старовини і бажання краще познайомитися з нею; шляхом «народних» видань (доступних для простого люду) сприяти поширенню історії краю серед волинян [12, 157].

Таким чином, діяльність Волинського церковно-археологічного товариства спрямовувалась тепер більше на культурно-просвітницьку і пропагандистську роботу. А з 1911 р. Синод почав вимагати від Товариства щорічного звіту про проведену роботу та кількість друкованих видань, які надходили до комісії синодального архіву.

Волинське церковно-археологічне товариство, відповідно з новим статутом 1905 р., складалось з почесних, довічних, дійсних членів, членів-співробітників і членів-кандидатів. Почесними членами були ті, які відзначилися своїми науковими історико-археологічними працями. Звання довічних отримували особи, які внесли до фонду Товариства не менше 50 руб. і постійно надавали вагому матеріальну допомогу. Дійсними членами Товариства обирались особи, які працювали над вивченням історії та археології Волині й постійно брали участь у його діяльності. Грошових внесків від них не вимагали. Членами-співробітниками були особи, які подавали важливі повідомлення Раді Товариства або вносили пожертвування до давніосховища. Члени-кандидати платили грошові внески в сумі 3 руб. щорічно або 30 руб. відразу. Після затвердження нового стату-

ту функції розпорядчого Комітету прийняла на себе Рада Товариства [12, 157]. Крім безпосередніх обов'язків (наукова, фінансова, господарча діяльність, публікація праць, листування), з дозволу епархіального архієрея Товариство організувало при давньосховищі різні богословські читання, лекції церковно-історичного змісту. Волинське церковно-археологічне товариство існувало за рахунок коштів, що надходили від членських внесків, різних приватних пожертувань, лекцій і духовних концертів, епархіальних пожертувань, а також за рахунок певних сум, що надходили від «Волинських епархиальних ведомостей» за публікації там своїх статей.

Наприкінці першої половини XIX ст. царський уряд звернув належну увагу на православний Схід з тим, щоб утвердити свій вплив у цьому регіоні. У 1847 р. вийшла синодальна постанова «Про заснування Російської Духовної Місії» в Єрусалимі. Відразу по всіх епархіях почали збір коштів. Так, пожертування від церков і монастирів Волинської епархії надходили до Волинської духовної консисторії протягом 1849 р [2, 1-63]. Але під час Кримської війни 1853–1856 рр. Місію з Єрусалима було відкликано. Після підписання миру Росія в 1857 р. знову посилає до Святої Землі своє представництво у вигляді Духовної Місії. У тому ж році, крім офіційної місії, в Єрусалимі виникає «Російське товариство пароплавства й торгівлі», якому надавалося право піклуватися про інтереси паломників, засновується консульство. У 1858 р. в Петербурзі утворюється «Палестинський Комітет», якому доручили займатися також російськими питаннями в Палестині. Знову відновлюється збір коштів по церквах і монастирях Російської імперії. 15 березня 1858 р. вийшов царський наказ про відкриття при церквах Волинської епархії окремої карнавки для пожертувань «на поліпшення побуту православних паломників у Палестині» [3, 2]. В архіві Волинської духовної консисторії містяться дані про збір таких пожертувань в 1861 р. [4, 1-44]. Однак у 60-х роках царський уряд змушеній був звернути увагу насамперед на становище православної церкви в західних областях імперії, зокрема на Волині, бо для утверждження й поширення православ'я в цьому регіоні теж необхідні були великі кошти. Тому в 1867 р.ober-прокурор Синоду наказав Волинському архієпископу Агафангелу відмінити карнавковий збір на користь Гроба Господнього. По церквах Волинської епархії збір коштів було відновлено лише в 1880 р., коли Російська православна церква на Волині досягла певного розвитку.

«Російське православне Палестинське товариство» або «Імпе-

раторське...» було засноване в Росії 1882 р. Головна мета його, як зазначалося в офіційних джерелах, – «підтримка православ'я в Святій Землі і захист його від латинської і протестантської пропаганди, піклування про православних паломників, ознайомлення росіян з минулим і сучасним Святою Землею». Наприкінці XIX ст. Росія вже досить впевнено почувала себе в Сирії і Палестині. Там діяли школи, лікарні, пансіони, притулки, які мали пральні, лазні, їadalні, хлібопекарні тощо. У 1897 р. з 13 спархій Антіохійського патріархату Палестинське товариство мало свої навчальні заклади в шістьох. В 1913 р. в Галілеї, Іудеї та Сирії були 51 двокласна, 48 однокласних школи та 2 вчительські семінарії, де навчалося близько 10600 осіб. Крім того, інтерес до минулого життя Стародавнього Сходу сприяв утворенню в Палестинському товаристві наукового відділення, яке лише за 15 років (1882–1897 рр.) видало 93 праці наукового і літературного змісту у 160 томах. Східна політика коштувала російському урядові недешево [14, 51].

З 1884 р. в містах Російської імперії почали відкриватися відділення, які сприяли ознайомленню із Святою Землею та діяльністю Палестинського товариства. Але головне завдання цих місцевих відділень зводилося до того, щоб залучити до членства в Товаристві як найбільше осіб та вищукати кошти для його існування. Щороку по всіх церквах у Вербну неділю bogомольці складали пожертвування, які були головним джерелом коштів Палестинського товариства. 21 листопада 1893 р. на ім'я Волинського архієпископа Модеста надійшов рескрипт за № 14 із пропозицією заснувати в Житомирі відділення Імператорського православного Палестинського товариства, і 2 лютого 1894 р. Волинський відділ цього Товариства під головуванням волинського архієпископа було відкрито [14, 51]. Оскільки Товариство існувало головним чином за рахунок Вербного збору, цій акції надавалося великого значення. Напередодні Вербної неділі голова Палестинського товариства постійно нагадував правлячому архієрею про необхідність виконання відповідних розпоряджень стосовно Вербного збору. В свою чергу волинський архієпископ через духовну консисторію наказував духовенству спархії зважасно знайомити парафіян з метою і призначенням їх пожертвувань. Про Вербний збір друкувалися заклики в місцевих періодичних виданнях: «Волынские епархиальные ведомости», «Волынская жизнь» та ін. Щоб збільшити суми пожертвуувань перед Вербною неділею, настоителі храмів і монастирів одержували друковані листи і відозви до народу, які в день свята роздавалися bogомольцям. У цих звернен-

нях, написаних в дусі благання, роз'яснювалося віруючим, яке велике значення має для всіх православних християн Свята Земля і в якому жалюгідному стані перебувають там місцеві святині, православні храми і прочани. Немає сумнівів, що тексти такого змісту писалися з метою розчулити богомольців і отримати від них більших внесків. Після Великодня настоятелі храмів і монастирів зобов'язані були подати точні відомості про проведення Вербного збору. Суми зібраних коштів записувалися на спеціальних бланках. Крім того, духовенство єпархії через благочинних зобов'язане було доповісти волинському архієпископу про читання відозвів і вказати, яке враження вони справили на віруючих. У 1899 р. сума коштів Вербного збору по Волинській єпархії становила 2896 руб. 93 коп. [11, 431]. За дорученням відділу Товариства читання проводили парафіяльні священики разом з вчителями церковних шкіл і псаломниками, а в монастирях – ієромонахи та архімандрити. Вони влаштовувалися переважно в недільні і святкові дні під час Великого посту після вечірнього богослужіння або вранці перед літургією. Читання супроводжувалися церковним співом і молитвами, інколи – молебнями і акафістами. У великих церквах і монастирях під час таких заходів церковний хор виконував щось на зразок невеликого концерту. У деяких парафіях для наочності під час Палестинських читань у школі показували діафільми з краєвидами Святої Землі. Це викликало поjavлення інтересу не тільки серед православних, але й серед старообрядців і католиків, які теж інколи відвідували подібні читання.

Палестинські читання організовувалися всюди. Тільки в 1899 р. вони були проведенні в 62-х місцях Волинської єпархії, а в 1900 р. Волинський відділ Товариства (в складі 49 членів) провів 819 читань у 84-х місцях [11, 431]. Під час читань людям безкоштовно роздавали брошюри й листки з краєвидами Святої Землі та з різними відомостями про неї. Так, протягом одного року, з 1 березня 1907 р. по 1 березня 1908 р., у Волинській єпархії було роздано 320 брошур і 16900 листків [8, 1]. На Палестинські читання й позабогослужбові бесіди люди запрошувалися спеціально відрукованими й розклеснimi оголошеннями. Якщо вірити звітним відомостям, то на читання завжди збиралося багато слухачів. Наприклад, повідомляється, що в 1896 р. в Заславському соборному храмі слухачі не вмістилися всередині і змушені були стояти за дверима церкви. У Почаївській лаврі за перших три місяці 1908 р. було проведено 9 читань, кожне з яких відвідало від 100 до 300 слухачів, а всього цей час у звітному журналі Лаври зареєстровано

1600 слухачів [8, 1]. Ці факти свідчать, що Палестинські читання у Волинській епархії носили масовий характер.

Така активна релігійно-просвітницька діяльність Волинського відділу Імператорського православного Палестинського Товариства була спрямована не тільки на досягнення головного завдання – збору коштів. Водночас Російська православна церква через постійні контакти духовенства з парафіянами втягувала їх у сферу російського духовного впливу. Цим пояснюється і сам підхід до Вербного збору, який здійснювався не тільки методами адміністративними, а переважно шляхом копіткої напруженості праці членів Товариства.

Велике пропагандистське значення мали «Волынские епархиальные ведомости». Згідно указу від 16 грудня 1866 р. передплата «Ведомостей» не була обов’язковою для бідних церков епархії, що потребували матеріальної підтримки. Цenzура «Ведомостей» здійснювалася особами, яких призначав сам єпископ Агафонгел. Члени редакції і цензура керувалися положенням від 22 травня 1865 р. про видання місцевих «Ведомостей». Один примірник кожного випуску посилали до канцелярії Синоду [5, 6-7].

Спочатку був намір влаштувати редакцію «Ведомостей» при Духовному училищі м. Житомира. Однак у місті тоді не було умов для видавництва такого відповідального органу. Весь науковий потенціал зосереджувався в духовній семінарії, яка знаходилася в м. Кременці. Тому редакцію «Ведомостей» відразу перенесли до Волинської духовної семінарії. Це дещо затримало випуск першого номера, який вийшов не 1 липня, як передбачалося, а 1 вересня 1867 р. «Волынские епархиальные ведомости» поділялися на дві частини: офіційну та неофіційну. В офіційній частині подавалися царські маніфести й накази по духовному відомству, розпорядження Синоду та місцевого духовного керівництва (консисторії, архієрея, училищного відомства), розпорядження світської влади стосовно духовенства та його взаємостосунків з парафіянами (паствою) [5, 6-9]. Тут друкувалися також різні відомості по Волинській епархії (про нагороди, зведення в різні духовні та вчені ступені, призначення і звільнення, переміщення духовенства по епархії, відомості про вакансії, різні оголошення тощо). Неофіційна частина на складалася з двох головних відділів: епархиального літопису та різного, куди входили публікації про службу і життя православного духовенства [5, 9].

«Волынские епархиальные ведомости» друкували матеріали, по-в’язані з історією православної церкви на Волині, статті про видат-

них діячів церкви, навчальні заклади, благодійницьку й просвітницьку діяльність волинського духовенства, храми й монастири, приєднання уніатів. З 1868 р. «Ведомості» постійно друкували докладні історико-статистичні описи церков і парафій, які відзначалися грунтовною документальністю. Ця багаторічна праця належить викладачеві Волинської духовної семінарії М. І. Теодоровичу.

«Ведомості» друкували в Почаївській лаврі. Спочатку газета виходила двічі на місяць, а 1880 р. «Ведомості» почали виходити тричі на місяць. Окрайнє розміщення Почаївської лаври і зростання релігійно-просвітницької діяльності церковних установ губернського міста в кінці XIX ст. вимагали відкриття друкарні духовного відомства в Житомирі. 30 березня 1901 р. архієпископ Модест звернувся до Синоду з проханням відкрити в місті при Богоявленському монастирі чи архієрейському будинку відділення лаврської друкарні й виділити на це близько 20-25 тис. руб. із казни Почаївської лаври [7, 2-25]. У тому ж році відділення друкарні в Житомирі було відкрито. Згодом, після повного переходу Волинської духовної семінарії із Кременця до Житомира, наказом Синоду вад 22 грудня 1907 р. було дозволено відповідно перенести і редакцію «Волинських єпархиальних ведомостей» [13, 1-2].

Важливу громадську роботу виконували церковно-парафіяльні опікунства. З метою постійного вишукування коштів для матеріального забезпечення бідних і хворих церковнослужителів та їх вдів і сиріт з 1823 р. в кожній єпархії Російської імперії відкривалися опікунства. Виконавчим органам Єпархиального опікунства було «Присутствіє», до складу якого входило кілька заслужених священиків, обраних і призначених єпархиальною владою. Гроші до опікунства надходили від карнавкового збору, від окремих добровільних пожертвувань (з церковних прибутків, спеціально виділених на лікування хворих духовного стану), з відсотків вкладених капіталів, від штрафів духовних осіб за різні провини тощо. Фактично проблема піклування про хворих і бідних церковнослужителів покладалася на саме духовенство єпархії. Наказом Синоду від 1868 р. в цілому заборонялося використовувати на церковні потреби кошти опікунства. Проте самостійно опікунство не могло виконати покладеного на нього завдання. Його діяльність була допоміжним засобом цілого комплексу державних заходів, спрямованих на забезпечення матеріального становища духовенства. Про ефективність єпархиального опікунства, як і церковно-парафіяльних взагалі, можна говорити лише з кінця 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст. В 1901 р.

Волинське єпархіальне опікунство мало 7700 руб. прибутку, а станом на 1902 р. весь капітал його становив 86000 руб. [14, 55].

Кількість церковно-парафіяльних опікунств зростала в 80-х – 90-х рр. XIX ст. В 1901 р. у Волинській єпархії їх було 474 [14, 55]. Церковно-парафіяльні опікунства діяли відповідно до положень парафіяльних опікунств, затверджених Синодом 2 серпня 1864 р., їх першочергове завдання полягало в тому, щоб піклуватися про благоустрій парафіяльної церкви, вишукувати кошти для поліпшення господарчої частини причету, утримання парафіяльної школи, церковної богодільні, притулку, допомагати бідним людям і доглядати за станом кладовища тощо.

До членства церковно-парафіяльного опікунства обов'язково входили самі церковнослужителі та парафіяни, які обиралися на загальних зборах. В сільських парафіях обов'язковими членами були волосні старшини. Якщо до однієї парафії належали жителі кількох волостей, то в діяльності опікунства брали участь старшини кожної волості. А якщо жителі однієї волості належали до кількох парафій, то старшина цієї волості був членом опікунства кожної парафії. Голова церковно-парафіяльного опікунства обирався на загальних зборах парафіян, на яких всі питання вирішувалися більшістю голосів. За відсутності голови опікунства його обов'язки виконував настоятель парафіяльної церкви або староста, якщо головою був сам священик. На засідання опікунства могли запрошувати й інших осіб. Фактично влада опікунства зосереджувалась в руках його впливових членів – верхівки. Так, збори вважалися дійсними тоді, коли на них була присутньою десята частина усіх членів [14, 56].

У багатьох парафіях Волинської єпархії від церковно-парафіяльних опікунств вимагали займатися і церковно-просвітницькою діяльністю, а саме: відкривати бібліотеки, організовувати різні читання і бесіди, продавати і безкоштовно роздавати книги, брошури релігійно-морального змісту, поширювати серед парафіян ікони «правильного письма» (канонічних зразків російської церкви), вживати заходи по викоріненню пияцтва й інших згубних звичок серед народу. На цій ділянці роботи церковно-парафіяльні опікунства виконували функції місіонерської діяльності братств. Часто завдання й мета церковно-парафіяльних опікунств і братств збігалися. Так, у Ковельському повіті Волинської єпархії за 1903 р. опікунствами і братствами були зроблені спільні пожертвування: на благоустрій храмів – 156 руб. 58 коп., на церковнопарафіяльні школи – 214

руб. 25 коп., на ремонт причетових будівель – 497 руб. Для конкретного прикладу витрат коштів можна навести звіт Ради Сковородецького Покровського опікунства. За 1899 р. його гроші були витрачені на заміну підлоги в середній частині храму, ремонт квартири священика, дерев'яну огорожу навколо садиби писаломника, утримання пастирського паламаря і церковного сторожа. В загалі, якщо до 80-х рр. XIX ст. діяльність церковно-парафіяльних опікунств була незначною, то надалі їх внесок у благоустрій церков, шкіл і благодійних закладів став помітним [14, 57].

Крім вищезгаданих церковно-громадських організацій і закладів, у межах Волинської єпархії діяло й багато інших, а саме: Волинський єпархіальний Комітет Місіонерського товариства (1900 р.), Еміритальна каса духовенства Волинської єпархії (1896 р.), церковно-парафіяльні лікарні і богодільні різного типу, бібліотеки (в 1901 р. при церквах – 96, при 62-х благочинніх округах – 28), Опікунство вихованців семінарії (1882 р.), Товариства взаємодопомоги малозабезпеченим учням духовних училищ, а також церковні братства.

Функціонування названих товариств, а також церковних братств, також потребує висвітлення у вирішенні проблеми церковно-громадської діяльності, що однак неможливо здійснити у форматі однієї статті. Між тим, на основі поданого матеріалу можна зробити висновок, що Російська православна церква проводила на Волині активну церковно-громадську роботу, якою охоплювала різні сторони як суто внутрішньоцерковного життя, так і сфери політичного характеру. Особлива увага приділялася просвітницькій діяльності, щоб у такий спосіб посилити фактор російського православного впливу серед населення краю.

Джерела та література

1. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.22.
2. ДАЖО. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.33.
3. ДАЖО. – Ф.1. – Оп.15. – Спр.229.
4. ДАЖО. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.872.
5. ДАЖО. – Ф.1. – Оп.17. – Спр.298.
6. ДАЖО. – Ф.1. – Оп.17. – Спр.1022.
7. ДАЖО. – Ф.158. – Оп.1. – Спр.575.
8. ДАЖО. – Ф.266. – Оп.1. – Спр.22.
9. Волынские епархиальные ведомости. – 1893. – №34, оф.ч.
10. Волынские епархиальные ведомости. – 1895. – №5, оф.ч.

-
11. Волынские епархиальные ведомости. – 1900. – №20, оф.ч.
  12. Волынские епархиальные ведомости. – 1905. – №№11-12, оф.ч.
  13. Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – №1, оф.ч.
  14. Жилюк С.І. Російська церква на Волині (1794–1917). – Житомир, 1996.
  15. Махорін Г.Л. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аспект: Автореф. дис... к.і.н. – Луганськ, 2007.
  16. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви. – Луцьк, 2001.
  17. Рожко В. Православні монастири Волині і Полісся. – Луцьк, 2000.
  18. Рожко В. Чудотворні ікони Волині і Полісся. – Луцьк, 2002.